

A Stream in the Middle of Street; the Emergence and Stability of Mashhad Street Stream through Physical Changes until the End of Qajar Era

Mohammad Sadegh Tavasoli Rajaea¹

Abstract

This study tried to explain reason underlying emergence and durability of Mashhad street stream (Upper and Lower Street streams) using its physical characteristics from the beginning of its construction to the end of Qajar period. This stream was constructed just after building the first street by Shah Abbas in Safavid period. The stream then was extended to the fertile lands outside the city. This historical descriptive research used historical documents and written sources. The results showed that the construction of a stream from Cheshmeh Gilas to Mashhad had been the unique choice of rulers for supplying drinking and agriculture water of the city since the end of the 9th century. Over the reign of Shah Abbas, the new river was combined with the new unique street of the city, and a comprehensive endowment deed was designed to prepare the mechanism for its continuous maintenance. Although later, the clarity and physical splendor of the river decreased due to the violation of the terms of the endowment, the street that protected the stream in the worse conditions, provided the ground for its revival when the things became stable.

Keywords: Mashhad Street Stream, Khiyābān of Mashhad, Shah Abbas, Endowment Deed, Physical Changes

نهری در میان خیابان؛ پیدایی و پایایی نهر خیابان مشهد در آینه تحولات کالبدی تا پایان دوره قاجاریه

محمدصادق توسلی رجایی^۱

چکیده

پژوهش حاضر تلاشی برای توضیح چرایی پیدایش و چگونگی پایایی نهر خیابان مشهد (نهر خیابان علیا و سفلی) حسب ویژگی‌های کالبدی از بدو احداث تا پایان قاجاریه است. نهر خیابان مشهد در پی احداث نخستین خیابان شهر به وسیله شاه عباس در دوره صفویه پدید آمد. نهر ورای خیابان در خارج شهر نیز امتداد داشت و سرانجام به اراضی حاصلخیز پایین دست آن می‌رسید. این پژوهش در شمار جستارهای تاریخی و مهم‌ترین منبع آن اسناد تاریخی و منابع مکتوب است. از این‌رو، تحقیق با ترکیب روش‌های توصیفی و تفسیری ذیل راهبرد تاریخی سامان یافته است. همچنین ابزار اصلی در این مقاله سندپژوهی و مطالعه کتابخانه‌ای است. این تحقیق نشان می‌دهد احداث نهر از چشمه گیلان به مشهد از اواخر سده نهم هجری به عنوان یگانه انتخاب زمامداران برای تأمین پایدار آب شرب و کشاورزی شهر درآمده است. در دوره شاه عباس نهر جدید با خیابان تازه ساخت و یگانه شهر ترکیب و وقف‌نامه‌ای جامع جهت تمهید ساز و کار نگهداری مستمر از آن تنظیم شد. اگرچه در ادوار بعد با نقض شرایط وقف‌نامه از زلالی سیال و شکوه کالبدی نهر کاسته شد، اما خیابان که در شرایط نابسامان نقش حریم را برای نهر ایفا می‌کرد، در دوران ثبات نیز بستر احیای مجدد کالبد آن را فراهم می‌نمود.

واژگان کلیدی: نهر خیابان، خیابان مشهد، شاه عباس، وقف‌نامه، تحولات کالبدی

۱. کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران؛ ms.tavasoli91@gmail.com

مقدمه

درحالی که وظیفه آب‌رسانی به مناطق مسکونی در فلات ایران عمدتاً بر عهده مجاری آب زیرزمینی موسوم به قنات قرار داشت، مشهد از سده نهم هجری شاهد تلاش برای ایجاد یک کانال روباز انتقال آب بود. این تلاش سرانجام در سده یازدهم هجری با احداث نهری عریض و پرآب به ثمر نشست و جریان و مجرای این آب تا پایان دوره قاجاریه به شکل نسبتاً پایداری باقی ماند. نهری که آب را به شهر می‌رساند چندین فرسخ را از حوالی توس تا مشهد می‌پیمود و پس از رسیدن به شهر در خطی مستقیم از میانه خیابانی سراسری می‌گذشت که از شمال غربی به جنوب شرقی شهر کشیده شده بود. خیابان یادشده که همزمان با نهر در سده یازدهم هجری احداث شده بود، دو پاره مجزا به نام‌های بالاخیابان و پایین خیابان داشت و از دو سو به حرم رضوی در مرکز شهر می‌رسید. این رودخانه مصنوعی پس از پرکردن حوض صحن عتیق آستان قدس رضوی در درون شهر از طریق پایین خیابان راهی مقصد نهایی خود یعنی اراضی کشاورزی پشت بارو می‌شد. با وجود همه فراز و نشیب‌های تاریخی که تا پایان دوره قاجاریه رخ داد، حیات این کانال روباز تداوم یافت و به جزیی ناگسستنی از ساختار آب‌رسانی شهر تبدیل شد. با وجود ویژگی‌های کم‌نظیر نهر خیابان و اختصاص آن به حرم امام هشتم شیعیان و شهر مشهد پژوهش‌های اندکی درباره آن صورت گرفته است؛ پژوهش‌هایی که گویای چرایی و چگونگی احداث و سپس بقای آن در بحبوحه یکی از پرفراز و نشیب‌ترین دوران تاریخی ایران مبتنی بر خصوصیات کالبدی‌اش نیست. از این رو، در تحقیق حاضر می‌کوشیم بخشی از تاریخ نهر خیابان مشهد را از زاویه ویژگی‌های کالبدی آن تا پایان دوره قاجاریه به تصویر بکشیم. نهر خیابان در این دوران از روزگار شکوه تا خرابی و نابسامانی را تجربه می‌کند و با این حال از پس مخاطرات و حوادث تاریخی همچنان به حیات خود در نقش عنصر کلیدی کالبد خیابان و منبع اصلی آب شهر ادامه می‌دهد. در این تحقیق با پرسش از چرایی و چگونگی احداث نهر خیابان و سپس دوام و بقای آن با وجود فراز و فرودهای تاریخی تا ابتدای سده چهاردهم می‌کوشیم گزارشی تاریخی از جایگاه و نقش این عنصر تأثیرگذار در یگانه خیابان شهر مشهد تا پیش از تأسیس خیابان‌های مدرن در آن ارائه کنیم. ما این پرسش‌ها را از دریچه ویژگی‌ها و تحولات کالبدی نهر خیابان بررسی می‌کنیم. بدین ترتیب پرسش‌های تحقیق عبارت‌اند از: ۱. علت احداث نهر بزرگ روباز در مشهد در دوره صفویه چه بود؟ ۲. نهر خیابان مشهد چگونه با وجود بی‌ثباتی‌های پس از سقوط صفویان

پابرجا ماند؟ ۳. تداوم نهر خیابان با وجود بی‌ثباتی‌های سیاسی-نظامی چگونه در تطورات کالبدی آن منعکس شد؟

پیشینه پژوهش

در تحقیقات تاریخی که تاکنون درباره نهر خیابان مشهد منتشر شده است، به زمینه شکل‌گیری و تاریخ احداث، منبع آب، توصیفات سفرنامه‌نویسان، شرایط وقف‌نامه، عواید رقبات و مخارج نگهداری، مسیر، کیفیت و میزان آب و برخی تحلیل‌های کالبدی مربوط به آن پرداخته شده است. مقالات «وقف‌نامه آب خیابان مشهد» از قدرت‌الله زعفرانلو، «نگرشی بر نهادک‌نامه شاه‌عباس نخست صفوی و بازشناسی فرمانی از وی» از محمدتقی سالک، «خیابان و آب خیابان مشهد» از مهدی سیدی و «بررسی تاریخی خیابان - چهارباغ - شهر مشهد در عصر صفویه» از مهدی حقیقت‌بین و همکاران، پژوهش‌هایی در این باره هستند. از میان سه مقاله نخست که دارای رویکردی صرفاً تاریخی هستند، زعفرانلو و سالک به بحث درباره سند وقفی آب خیابان مشهد در دوره صفویه اکتفا کرده‌اند، اما مهدی سیدی به بررسی تاریخی خیابان مشهد به‌ویژه نهر و آب آن از دوره صفویه تا پهلوی پرداخته است. با این حال، تحقیق اخیر نیز از برخی جنبه‌های نهر همچون ملاحظات جریان فصلی آب غفلت کرده است. سیدی با بهره‌گیری از همین مقاله مدخل آب خیابان در دائرةالمعارف آستان قدس رضوی را نیز نگاشته است. درمجموع، تحقیقات یادشده کمتر از رویکرد تفسیری بهره برده‌اند و برای توصیف نیز اغلب دست به نقل قول‌های مستقیم زده‌اند، اما در مقاله چهارم پژوهشگران با وجود تکرار بی‌واسطه اخبار تاریخ‌نامه‌ها و سفرنامه‌ها تلاش کرده‌اند در انتها با استفاده از توصیفات سفرنامه‌های قاجاری و مقایسه آن با ویژگی‌های چهارباغ اصفهان، تحلیلی از کالبد خیابان مشهد و نهر آن در دوره صفویه ارائه دهند که به سبب عدم تطابق زمانی منابع فاقد اعتبار تاریخی و دارای انحراف آشکار از محدوده و پرسش‌های تحقیق است. مقاله حاضر درصدد است با تمرکز بر نهر خیابان، توصیفی منسجم از روند احداث و تحلیلی از فرآیند تحولات آن مبنی بر ویژگی‌های کالبدی‌اش تا پایان دوره قاجاریه ارائه دهد.

روش پژوهش

این مقاله در ذیل راهبرد تاریخی قرار می‌گیرد و با هدف شناخت علل شکل‌گیری و کیفیت

تداوم نهر خیابان مشهد با تکیه به ویژگی‌های کالبدی تا پایان دوره قاجاریه نگاشته شده است. مهم‌ترین منابع برای نیل به این هدف، اسناد تاریخی و منابع مکتوب است. از این رو، در این تحقیق از ترکیب روش‌های توصیفی و تفسیری ذیل راهبرد تاریخی بهره می‌گیریم. همچنین ابزار اصلی در این تحقیق، سندپژوهی و مطالعه کتابخانه‌ای است.

وجه تسمیه نهر خیابان

نهر خیابان (نهر خیابان علیا و سفلی)^۱ که در فرهنگ عامه «جوب خیابون» خوانده می‌شد، در بعضی اسناد با عنوان «نهر شاهی» یا «نهر مبارک شاهی» آمده است. (بینش، ۱۳۵۶: ۵۹۵؛ ساکماق، ۱۳۴۷: ۳؛ ۶۵۰۴۵؛ ۱: ۳۴۷۳۴) واژه عربی نهر که در لغت به معنای جوی دارای آب و حتی بی‌آب است، به رسم زمانه و از جهت تفاخر به زبان عربی به جوی‌های بزرگ اطلاق می‌شد. از این رو، نهر در اصطلاح فارسی عمدتاً به آب روانی دلالت می‌کرد که از رودخانه باریک‌تر و از جوی فراخ‌تر باشد. نهرها یا جوی‌ها، رودهای انسان‌ساخت و دست‌کند کوچکی بود که جهت مشروب کردن اراضی کشاورزی حفر می‌شد. (لغت‌نامه دهخدا، ذیل: نهر) نهر شاهی که از آن با عنوان نهر عباسی نیز یاد شده است، از جمله این نهرها یا شاه جوی‌ها بود که از قضا شاهی نامدار آن را بنیان نهاده بود (سیدی، ۱۳۸۰: ۷۱؛ شهامت، ش ۱۳: ۲)، چنانچه شاهی را صفتی برای نهر بدانیم، این عنوان نشانه سروری نهر خیابان بر همه نهرهای مشهد خواهد بود و چنانچه شاهی را اضافه تخصیصی نهر بشماریم، به معنای نهری خواهد بود که پی‌افکندن آن تنها از عهده شاهان ساخته است. (صنیع، ۱۳۷۲: ۱۵۸) نهر شاهی و آب جاریش از آن رو به خیابان منتسب می‌شد که از یک سو آب اراضی کشاورزی «قلعه خیابان» را تأمین می‌کرد و از سوی دیگر از با گذر از «خیابان مشهد» تأثیری تعیین‌کننده بر فضای آن می‌گذاشت. (صنیع‌الدوله، ۱۳۰۱: ۳۲۵؛ ریاضی، ۱۳۳۴: ۵۰؛ عطاردی، ۱۳۸۱: ۷۱/۲-۷۲)

بنیان نهر خیابان

نخستین نهر آب‌رسانی به مشهد

شهر مشهد که در محلی فاقد چشمه سار شکل‌گرفته بود و با نزدیک‌ترین رودخانه اطرافش

۱. آن قسمت از خیابان مشهد که در بالای سر حضرت رضا (ع) قرار داشت، بالاخیابان (خیابان علیا) و بخشی که در پایین پای حضرت واقع بود، پایین خیابان (خیابان سفلی) می‌نامیدند. این نام‌گذاری با شیب زمین نیز سازگاری داشت. (ره‌نما، ۱۳۹۰: ۹۳؛ مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۶: ۲۷)

یعنی کشف رود که آب آن به سبب اختلاف ارتفاع بر شهر سوار نمی شد یک فرسنگ فاصله داشت. از این رو، مشهد همواره با مشکل کم آبی دست به گریبان بود و برای جبران این کمبود عموماً از قنات های متعددی که از فواصل دوردست غربی حفر می شد بهره می گرفت. (سیدی، ۱۳۸۰: ۶۵؛ رضوانی و آیتی، ۱۳۸۴: ۳۵؛ مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۶: ۲۷) قنات سناباد کهن ترین و پراوازه ترین این قنات ها بود که تا پیش از تیموریان بار اصلی آب رسانی به مشهد را بر عهده داشت. (دائرة المعارف آستان قدس رضوی، ذیل: آب رسانی به مجموعه حرم مطهر)

سازمان آب رسانی به مشهد در اواخر دوره تیموری دستخوش تحول اساسی شد. طبق گزارش تذکره دولت شاه سمرقندی، نگاشته ۸۹۲ق، امیر علیشیر نوایی، وزیر پراوازه سلطان حسین بایقرا، آخرین شاه تیموری، برای نخستین بار با احداث نهري روباز، آب چشمه گیلان^۱، در شش فرسخی شمال غربی مشهد را به این شهر آورد. (بسطامی، ۱۳۹۳: ۹۳؛ مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۶: ۴۸؛ Lockhart, 1960: 35) کیفیت ارتباط نهر امیر علیشیر با شهر مشهد روشن نیست. شاید نهر اساساً به داخل شهر راه نمی برده و تنها به چهارباغ تازه ساخت سلطنتی در انتها الیه غربی آن منتهی می شده و چه بسا با عبور از بافت درهم تنیده شهر به ایوان جدید امیرعلیشیر در طرف جنوبی بقعه رضوی می رسیده است. (سیدی و میرکمالی، ۱۳۸۲: ۴۸؛ شریعتی، ۱۳۶۳: ۷۰؛ اعتضادپور، ۱۳۴۴: ۲۲۴-۲۲۵) اقدام بلندپروازانه امیرعلیشیر در این برهه دو علت عمده داشت. نخست اینکه آب چشمه گیلان که بنا به قول معروف توسط ابوالقاسم فردوسی وقف تابران، شهر رقیب نوقان، شده بود، پس از نابودی این شهر در اواخر سده هشتم هجری و کوچ بازماندگانش به مشهد، برای مدت ها بی استفاده مانده بود و هرز می رفت. (قاجار، ۱۳۹۴: ۱۲۸؛ حجازی، ۱۳۳۲: ۲۸؛ قصایان، ۱۳۷۷: ۱۵۸) دوم اینکه با ازدیاد جمعیت شهر مشهد در سده نهم هجری دیگر قنات های پیشین نمی توانست پاسخگوی نیاز آبی شهر باشد. (سیدی، ۱۳۸۰: ۶۵؛ متولی حقیقی، ۱۳۹۲: ۴۴۴-۴۴۷)

از نهر امیرعلیشیر تا نهر خیابان

با افول تیموریان، مشهد آماج تاخت و تاز ازبکان قرار گرفت و سرانجام در هرج و مرج ابتدای به سلطنت رسیدن شاه عباس برای مدت ده سال به اشغال آن ها درآمد. (مدرس رضوی، ۱۳۷۸: ۷۲) احتمالاً در بحبوحه همین حوادث بود که نهر امیرعلیشیر از میان رفت و جریان

۱. نام اصلی چشمه گیلان گل، کُلش یا گُلَسَب بود. گلسب از ترکیب دو واژه گل و اسب تشکیل شده است که وجه تسمیه واژه نخست به غدیر یا برکه و واژه دوم به اسبی که لگد آن موجب کشته شدن یزدگرد بزه کار در کنار برکه مزبور شده است برمی گردد. (ریاضی، ۱۳۳۴: ۲۵۳؛ شریعتی، ۱۳۶۳: ۱۴۸؛ روشنی، ۱۳۶۸: ۳۲۲)

آب چشمه گیلان به مشهد قطع شد. (سالک، ۱۳۸۶: ۷۴) شاه عباس در ۱۰۰۶ ق مشهد را بازپس گرفت و از ۱۰۱۰ ق همزمان با سفر پیاده به مشهد، به اقدامات گسترده‌ای برای بازسازی و توسعه آن پرداخت. (اسکندریبگ، ۱۳۹۰: ۷۱۰/۱؛ ۷۵۸) اقدامات عمرانی شاه عباس تا ۱۰۱۶ ق بر ابنیه آستان قدس رضوی متمرکز بود. در پایان این دوره با ضمیمه اراضی اطراف صحن کوچک و نامتقارن امیرعلیشیر که در جنوب مدفن حضرت قرار داشت، صحنی وسیع و چهار ایوانی موسوم به صحن عتیق پدید آمد و برای مرکز آن فواره و حوض آبی مربع شکل با ابعاد ۱۰×۱۰ متر ساخته شد. (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۳۹۷/۳؛ صنیع الدوله، ۱۳۰۱: ۳۲۵/۲؛ منجم، ۱۳۶۶: ۲۱۸؛ پیمایش میدانی: کتیبه گنبد طلای حرم رضوی)

شاه عباس همزمان با اتمام کار صحن، اقدام به خریداری آب چشمه گل‌سب و انتقال آن به مشهد کرد. او برای رساندن و گذراندن آب از دل شهر دو دروازه تازه در راستای سردرهای صحن ساخت و املاک مابین آن‌ها را خریداری کرد. در نتیجه این اقدام، خیابانی در شمال غربی و جنوب شرقی حرم رضوی شکل گرفت که نهر آب از طریق آن به حوض چهارگوش صحن می‌رسید^۱ و فاضلابش به طرف کشتزارهای خارج شهر موسوم به مزرعه خیابان هدایت می‌شد. (منجم، ۱۳۶۶: ۳۲۸؛ اسکندریبگ، ۱۳۹۰: ۱۰۵۱-۱۰۵۲؛ صنیع الدوله، ۱۳۰۱: ۳۲۵/۲؛ ریاضی، ۱۳۳۴: ۵۰) مزرعه خیابان اراضی کشاورزی ده یا قلعه خیابان در ۴ فرسخی جنوب شرقی شهر بود که شاه عباس آن را همزمان با احداث نهر وقف کرده بود. (ریاضی، ۱۳۳۴: ۲۵۳؛ شوشتری، ۱۳۷۹: ۹۶-۹۷) این نهر برای رساندن آب به شهر فاصله شش فرسنگی میان سرچشمه‌اش تا شهر مشهد را در مسیری پر پیچ و خم به طول دوازده فرسنگ می‌پیمود. (سیدی، ۱۳۸۰: ۷۵؛ ریاضی، ۱۳۳۴: ۲۵۳) طول نهر در داخل شهر مطابق طول خیابان به حدود سه کیلومتر می‌رسید و عرض آن در بالا خیابان ۳/۵ و در پایین خیابان ۲/۵ متر بود. (استرک، ۱۳۴۷: ۱۰؛ کرزن، ۱۳۷۳: ۲۱۵-۲۲۰؛ Schweinitz, 1910: 25)

نخستین سند مربوط به نهر خیابان نشان می‌دهد که کار احداث آن در ۱۰۱۸ ق دست‌کم به حدود روستای منزل‌آباد در سه فرسخی مشهد رسیده بود. (ساکماق، ۲۲۶۳۴: ۱) شاملو و اسکندرممنشی خاتمه کار کشیدن نهر و خیابان طرفین آن را به ترتیب ۱۰۲۰ ق و ۱۰۲۱ ق ذکر کرده‌اند. (شاملو، ۱۳۷۱: ۱۹۸؛ اسکندریبگ، ۱۳۹۰: ۱۰۵۱/۲). با این حال، سند وقفی آب خیابان مشهد در جمادی‌الاولی ۱۰۲۳ ق تنظیم شده است. (روشنی، ۱۳۶۸: ۳۲۰) بنابراین،

۱. مازاد آب قنات سناباد که وقف آشپزخانه زوار شده بود، در نزدیکی حرم رضوی به نهر می‌ریخت. (صنیع الدوله، ۱۳۰۱: ۲۴۳/۲؛ ساکماق، ۱۰: ۶۷۰۷۱؛ دائره المعارف آستان قدس رضوی، ذیل: آب سناباد)

قطعاً می‌توان گفت تا ۱۰۲۳ق، نه‌ری سراسری مابین دروازه‌های شمال غربی و جنوب شرقی مشهد شکل گرفت. (سیدی، ۱۳۸۰: ۶۸؛ مدرّس‌رضوی، ۱۳۷۸: ۹۴)

خیابان و نه‌ر خیابان مشهد

احداث نه‌ر و خیابان مشهد با خریداری هم‌زمان منبع آب و تملک عرصه آن میسر شد. بنا بر شواهد و قرائن، این هر دو نه از راه قهر و غصب بلکه با پرداخت بهای مرضی‌الطرفین حاصل شده است. (عطاردی، ۱۳۸۱: ۳۸۲/۳-۳۸۳؛ منجم، ۱۳۶۶: ۳۲۸؛ سالک، ۱۳۸۶: ۶۶-۶۸) ملکیت اراضی موات (مرده) نیز از طریق آبادانی مسیر و غرس درختان حاصل می‌شد. از این‌رو، عرصه خیابان مشهد از موقوفات نه‌ر خیابان به‌شمار می‌رفت. (سیدی، ۱۳۸۰: ۶۹؛ معرفت، ۱۳۷۴: ۱۹۰) همنشینی این دو عنصر از دوره صفویه آثار عمیقی بر حیات شهری مشهد بر جای نهاد:

۱. تأمین پایدار آب شهر: دسترسی به منابع آب و ایجاد پس‌کرانه‌های قابل‌کشت از ضروری‌ترین مؤلفه‌های شکل‌گیری و تثبیت شهرها در ایران به‌شمار می‌رفت. (خیرآبادی، ۱۳۷۶: ۲۵) بنابراین، آب خیابان با تبعیت از شیب زمین پس از آنکه از بالاخیابان به حرم رضوی می‌رسید، از طریق پایین‌خیابان به مزرعه خیابان راه می‌برد. (منجم، ۱۳۶۶: ۳۲۸؛ روشنی، ۱۳۶۸: ۳۲۳-۳۲۴)

۲. مکان‌یابی تأسیسات آبی و بناهای عمومی: از بدو احداث نه‌ر در دوره صفویه طرفین آن به بستر مناسبی برای استقرار پر تعداد کارکردهای وابسته به آب همچون باغات، حمام‌ها و آب‌انبارها تبدیل شد. (صنیع‌الدوله، ۱۳۰۱ق: ۲۴۶/۲-۲۶۵؛ سیدی‌فرخ، ۱۳۹۲: ۹۴-۹۵) برپا کردن عمارات باشکوه سردر باغات در حاشیه خیابان تا اواخر سده یازدهم هجری ادامه یافت. (سیدی، ۱۳۷۸: ۱۹۲)

۳. دسترس‌پذیری آب و آسیب‌پذیری بناها: از یک سو قوانین اسلامی متضمن پیش‌بینی یک حریم عمومی جهت ایجاد دسترسی برابر به آب موردنیاز است و از سوی دیگر حفاظت بناهای اطراف مسیر آب از فرسایش حاصل از رطوبت مستلزم فاصله گرفتن از آب است. بنابراین، هرچه جویی بزرگ‌تر باشد، خیابانی که آن را احاطه می‌کند نیز عریض‌تر خواهد بود. (Bonine, 1979: 220-221)

۴. تلطیف خیابان و تبخیر آب: با رایج شدن استفاده از گیاهان در کنار نظام آبرسانی شهری دوره صفویه، خیابان واجد خصوصیت تفرجگاهی شد. درختان سایه‌انداز علاوه بر تسلا

نه‌ری در میان خیابان؛ پیدایی و پایایی نه‌ر خیابان مشهد در آینه تحولات کالبدی تا پایان دوره قاجاریه

خاطر اهالی، تبخیر سطحی آب را نیز کاهش می داد. (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۶۳۱/۳-۱۶۴۰)

سازمان حاکم بر نهر خیابان

شاه عباس مطابق وقف نامه منبع و مجرای آب شامل چشمه گل‌سب و نهر خیابان را وقف بر مصارف زائران آستان قدس و نیز کشاورزی در اراضی خیابان واقع در جنوب شرقی شهر و بیرون دروازه پایین خیابان کرد و مزرعه دنیاتپه یا دوین در جنوب چشمه گل‌سب و حاشیه کشف رود را وقف مخارج نهر از جمله تعمیر و تنقیه و جلوگیری از خرابی آن نمود. (روشنی، ۱۳۶۸: ۳۲۳-۳۲۵) واقف هرگونه گرفتن انشعاب از نهر تا قبل از رسیدن به مزرعه خیابان را ممنوع کرد. خواه این انتفاع در داخل شهر باشد یا پیش از رسیدن به شهر، خواه در بالاخیابان باشد یا پایین خیابان و خواه جهت اراضی کشاورزی باشد یا برای بناهای عمومی بی هیچ تمایزی میان رقبات آستان قدس و غیر آن. تنها استثنا در این میان، آب برداری اهالی و رهگذران با استفاده از ظروف شخصی جهت رفع نیاز بود. (روشنی، ۱۳۶۸: ۳۲۴) شاه عباس اداره تمام موقوفات مربوط به نهر خیابان و نظارت بر شرایط وقف نامه را به صورت موروثی بر عهده الغ‌بیک رضوی نهاد. در فرمان اختصاصی شاه عباس برای الغ‌بیک رضوی در ۱۰۱۷ق، متولی آستان قدس رضوی مؤکداً از دخالت در کار متولی نهر خیابان بر حذر داشته شده است. (عطاردی، ۱۳۸۱: ۳۸۲/۳-۳۸۳) در مقابل این خدمت، تولیت نهر مجاز به تصرف در یک دهم از باقیمانده منافع موقوفه شد. (روشنی، ۱۳۶۸: ۳۲۵) گویا به سبب هزینه های بالای نگهداری نهر در ۱۰۲۷ق، مهدی قلی بیک، میرآخورباشی شاه عباس، روستای دیگری به نام پس پشته را جهت تأمین مخارج تنقیه نهر و مانند آن به رقبات نهر افزود. (سیدی، ۱۳۸۰: ۷۱؛ سیدی و میرکمالی، ۱۳۸۲: ۵۵)

عواید موقوفه نهر در دوره صفویه

عایدی اصلی نهر خیابان همانا محصول کشاورزی با آب خیابان در اراضی موسوم به «قلعه خیابان» بود. این کشت علاوه بر تأمین معیشت کشاورزان مزرعه مطابق وقف نامه پس از طبخ در آشپزخانه مخصوص زوار حضرت رضا (ع) میان آن ها توزیع می شد. (روشنی، ۱۳۶۸: ۳۲۴) وجوه هوایی درآمدی بود که در دوره صفویه از محل اراضی وقفی عرصه خیابان شکل گرفت. عنوان این درآمد در اسناد دوره صفویه همراه با کلمه دکاکین یا مستغلات آمده و ظاهراً به معنی مقداری از عرصه مقابل دکان ها یا مستغلات در محدوده خیابان است که به طور موقت برای نمایش کالاها تصرف می شده است. (ساکماق، ۱۳۴۹: ۱۴؛ ۲۸۷۰۹: ۲۳) تعدادی از

اسناد به جای مانده از دوره صفویه که کهن‌ترین آن‌ها به ۱۰۵۳ق بازمی‌گردد، نشان می‌دهد برخی از مزارع و باغات قدیم و جدید خارج شهر و حتی برخی از خانه‌های داخل شهر با آب خیابان مشروب و حق‌الشرب پرداخت می‌کرده‌اند. اجازه برداشت آب نهر به مزارع و باغات بالادست شهر و منازل داخل شهر تخلف آشکار از وقف‌نامه محسوب می‌شد. (ساکماق، ۳۲۵۷۷: ۲۰، ۲۴، ۸۲۴۸۳، ۱، ۵۳۲۵۶: ۵-۲، ۳۲۳۴۰: ۱-۳) از دوره صفویه آب‌انبارهای اغلب وقفی، در حدفاصل دروازه‌های بالاخیابان تا پایین خیابان بنا شد که آب‌انبار مسجد حوض معجردار در میانه پایین خیابان (۱۰۵۲ق) از جمله آن‌هاست. (صنیع‌الدوله، ۱۳۰۱: ۲/۲۴۶؛ حسینی، ۱۳۸۷: ۱۱۰) این آب‌انبارها اغلب در فصول سرد سال که زراعت از رونق می‌افتاد، برای مصرف شرب اهالی از نهر خیابان پر می‌شد. (ریاضی، ۱۳۳۴: ۵۰؛ بینش، ۱۳۵۶: ۵۸۱؛ عطاردی، ۱۳۸۱: ۲/۳۳۳؛ رضوانی و آیتی، ۱۳۸۴: ۳۶) همزمان به تدریج آسیاب‌هایی در داخل و خارج شهر بر روی نهر ساخته شد که دو آسیاب وقفی میرشکارباشی و فرنگیس بیگم در حوالی دروازه بالاخیابان از جمله آن‌هاست.^۱ (عطاردی، ۱۳۸۱: ۲/۵۳؛ سیدی، ۱۳۸۰: ۷۳) روش کسب درآمد از این آسیاب‌ها بر دو گونه بود. نخست اینکه مالک یا متولی یا می‌بایست وجهی به عنوان حق‌آبه (حق‌الشرب) به موقوفه نهر خیابان پرداخت می‌کرد و دوم اینکه بخشی از آسیاب و به تبع آن عواید آن را به تملک آستانه درمی‌آورد. (سیدی، ۱۳۸۰: ۷۳؛ ساکماق، ۶۵۰۴۵: ۳؛ ۱۰۴۶۰۷: ۱) به سبب فراوانی آب، آسیاب‌های نهر معمولاً با دو دستگاه سنگ به صورت شبانه‌روزی کار می‌کرد و مازاد آب را از هرزگاه به نهر بازمی‌گرداند. (عطاردی، ۱۳۸۱: ۲/۴۷۲-۴۷۳؛ سیدی، ۱۳۸۰: ۷۳-۷۴)

عواید موقوفه نهر در دوره افشاریه

طبق طومار علیشاهی (نگاشته ۱۱۶۰ق)، در این دوره ردیفی به عنوان قلیمجرات شامل نه قلیم اختصاصی به عواید نهر خیابان اضافه می‌شود که به معنی مسیرهای سرپوشیده آب منشعب شده از نهر برای کوچه‌ها، باغات و حمام‌ها است. (بی‌نا، ۱۳۷۹: ۲۱-۲۳) از دوره افشاریه وجه هوایی در اسناد به جای دکان‌ها به خیابان منتسب شده است. ظاهراً در این دوره هوایی به معنای کاری مشابه بساط کردن در خیابان و کنار نهر بوده است. همچنین در این دوره از درآمدی دیگری به عنوان وجه پیشطره دکان‌ها در اسناد یاد شده است که برخلاف

۱. آسیاب میرشکارباشی وقف بر دارالشفای آستانه و آسیاب فرنگیس بیگم مشترکاً وقف بر مدرسه فاضل خان و آستان قدس شده بود. (شهیدی، ۱۳۹۴: ۱۰۶؛ سیدی، ۱۳۸۰: ۷۳)

وجوه هوایی محدود به بالاخیابان است. (ساکماق، ۳۵۳۳۱: ۷) نگهداری از نهر خیابان در دوره افشاریه زیر نظر یک «میرآب» یا «داروغه» و همکاری تعدادی «بیلدار» در داخل و خارج شهر صورت می‌گرفت. تأمین مخارج مربوط به حقوق دست‌اندرکاران و خریداری بیل به صورت نقد و جنس از موقوفات تأمین می‌شد، اما هزینه تنقیه سالانه نهر به صورت جداگانه محاسبه می‌گردید. (سیدی، ۱۳۸۰: ۷۲)

عواید موقوفه نهر در دوره قاجاریه

در *طومار عضدالملکی* که در ۱۲۷۳ ق موقوفات آستان قدس را فهرست کرده است، اشاره مستقیمی به مزرعه خیابان نشده، اما از آن تحت عنوان «اراضی نهر شاهی» یا «اراضی خیابان و باروی شهر» در تحدید حدود سایر اراضی یاد شده است. عمده تأکید این سند بر تعلق مالکیت عرصه خیابان به آستان قدس رضوی، در حکم توابع نهر خیابان (ساکماق، ۶۵۳۷۷: ۲۴؛ ۶۵۹۴۳: ۲) و دریافت حق الارض پیشطره دکان‌های پیش‌آمده در حریم آن است^۱ (ساکماق، ۱۳۳۲۸: ۱-۲؛ ۱۳۱۶۷: ۴۹؛ سیدقطبی، ۱۳۹۸: ۳۴۱/۲-۳۴۲)، در این دوره نیز وجوه هوایی به غیر از وجه مربوط به مستغلات بوده و به خیابان منتسب شده است. (ساکماق، ۶۳۲۹۱: ۲) وجه هوایی درواقع به مبالغ دریافتی از کسبه دست‌فروش، خرده‌فروش و طبقی حاضر در مقابل دکان‌ها و کنار نهر خیابان گفته می‌شد. (ساکماق، ۶۳۷۹۴: ۸؛ ۶۶۹۶۰: ۸۹؛ ۶۷۳۹۱: ۱۱؛ ۱۰۶۵۲۹: ۳) حداقل از اواسط دوره قاجاریه آب خیابان در فصل تابستان به مبلغ سالی ۱۲۰۰ تومان اجاره داده می‌شد. (سیدقطبی، ۱۳۹۷: ۱۴۴) با اجاره نهر خیابان، لایروبی نهر نیز بر عهده مستأجر قرار گرفت و درآمد رقبات وقف بر تنقیه نهر همچون مزرعه دوین به اطعام زوار اختصاص یافت (سیدی، ۱۳۸۰: ۷۲) و مستأجر از فروش آب خیابان کسب درآمد می‌کرد. (ساکماق، ۲۲۹۶۲: ۱؛ سیدی، ۱۳۸۰: ۷۱-۷۴؛ سیدقطبی، ۱۳۹۸: ۵۲۸/۳)

تداوم و تطور نهر خیابان

مشهد پس از سقوط اصفهان به دست افغان‌ها در ۱۱۳۵ ق و نیز پس از برآمدن قاجاریان تا ابتدای سده چهاردهم هجری، دوران ملتهبی را تجربه کرد. لشکرکشی‌های نادر برای فتح مشهد (ماهوان، ۱۳۸۳: ۲۰۴-۲۰۹؛ مدرس رضوی، ۱۳۷۸: ۱۲۱-۱۲۵)، قتل نادر در ۱۱۶۰ ق و به تخت نشستن شاه‌رخ، نواده ضعیف و نابینای او، از پس کشمکشی سه‌ساله برای تصاحب

۱. «خیابان علیا از مقابل گوشوار سر درب صحن الی دروازه، اراضی کلها مال وقف است و هرکه در اراضی مزبور دکان ساخته حق الارض [به] سرکار می‌دهد». (ساکماق، ۶۶۵۷۵: ۱۳؛ سیدی، ۱۳۸۰: ۷۰)

تاج و تخت (همان: ۱۶۲-۱۷۸)، محدود شدن حکومت شاهرخ بر شهر مشهد و اطراف آن و سپس تسلط شاهان درانی هرات بر او (سیدی فرخد، ۱۳۹۲: ۱۱۲، ۱۷۹-۱۸۰)، طغیان پیاپی امرای محلی پس از تسلط قاجاریان بر مشهد در ۱۲۱۰ ق تا انتصاب عباس میرزا به ولایت خراسان در ۱۲۴۷ ق (همان: ۱۹۳-۲۰۸؛ سیدی، ۱۳۷۸: ۲۸۲-۳۰۶؛ صنیع الدوله، ۱۳۰۱: ۳۵۶/۲)، شورش سالار پسر اللهیارخان آصف الدوله در مشهد علیه حکومت مرکزی از ۱۲۶۲ ق تا ۱۲۶۶ ق (صنیع الدوله، ۱۳۰۱: ۲۳۵/۲، ۳۶۳-۳۶۷؛ بسطامی، ۱۳۹۳: ۲۵۹؛ سیدی فرخد، ۱۳۹۲: ۱۱۹)، آشوبگری طرفداران محمدعلی شاه از ۱۳۲۷ ق در مشهد و لشکرکشی روس‌ها برای حمایت از آنان در ۱۳۳۰ ق و سرانجام واقعهٔ توپ‌اندازی به حرم رضوی، معروف به «عاشورای ثانی» در همان سال، آسیب‌های بسیاری به مشهد وارد ساخت. (صدرالمتألهین لاهیجانی، ۱۳۸۶: ۱۳۶؛ احتشام‌کاوایان، ۱۳۹۶: ۶۴؛ متولی حقیقی، ۱۳۹۲: ۱۰۹/۱-۱۱۰، ۱۴۱)

جریان آب خیابان

منابع و مصارف آب خیابان

با رسیدن مشهد به مرتبهٔ پایتختی در دورهٔ افشاریه، شهر مجدداً با مشکل کمبود آب مواجه شد. جمعیت مشهد در دوره نادری افزایش چشمگیری داشت و بنا به برخی اقوال تا ۶۰۰۰۰ خانوار رسید. (قاجار قوانلو، ۱۳۸۲: ۱۶؛ متولی حقیقی، ۱۳۹۲: ۴۴۷؛ اشراق، بی‌تا: ۱۰) از این رو، نادر آب بند گلستان را که به آبیاری اراضی آبکوه و سعدآباد اختصاص داشت، به طرف شهر مشهد هدایت کرد. (عطاردی، ۱۳۸۱: ۸۸/۳؛ سیدی و میرکمالی، ۱۳۸۲: ۶۰-۶۲؛ رضوانی و آیتی، ۱۳۸۴: ۳۶) این آب ابتدا وارد چهارباغ سلطنتی می‌شد و سپس به آب‌انبار دو طبقهٔ مقابل آن می‌ریخت که طبقهٔ زیرینش برای استفادهٔ عموم مردم و طبقهٔ روبینش برای مصارف چهارباغ، از جمله حوض و فواره‌های عمارات آن در نظر گرفته شده بود. آنچه از این آب اضافه می‌آمد، به وسیلهٔ شترگلو و تنبوشه‌های سنگی از زیر نهر خیابان وارد حوض‌های صحن عتیق می‌شد و مابقی آن از طریق نهر خیابان به طرف جنوب محلهٔ پایین خیابان می‌رفت که به شدت از کم‌آبی در رنج بود. (مروی، ۱۳۶۴: ۲۰۳؛ رضوانی و آیتی، ۱۳۸۴: ۲۳۴) پس از نادر، نه تنها منابع آبی مشهد توسعه نیافت، بلکه امرای محلی با استفاده از بی‌سروسامانی اوضاع مشهد، سرچشمهٔ آب خیابان را به تملک خود درآوردند و متعاقباً، نهر خیابان برای مدتی بی‌آب ماند. (صنیع الدوله، ۱۳۰۱: ۳۴۲/۲؛ مدرس رضوی، ۱۳۷۸: ۱۸۳) در سایر کشمکش‌های این برهه

نیز بستن آب خیابان برای تحت فشار قرار دادن سکنه شهر گزارش شده است. (سیدی، ۱۳۸۰: ۷۶)

در دوره قاجاریه مجرای آب چشمه گل‌سب به طول چهار کیلومتر با رودخانه کشف رود یکی شد. (قاجار، ۱۳۹۴: ۱۲۸) از سوی دیگر، با نابودی چهارباغ در ثلث اول قاجاریه، آب بند گلستان دیگر از طریق تنبوشه‌های زیرزمینی به حرم نمی‌رسید، بلکه از ابتدا و از طریق جوب آبکوه در خارج شهر با آب خیابان در هم می‌آمیخت. (ساکماق، ۱۳۹۲: ۱-۴؛ ۹۹۵۴۶: ۵۷؛ دائرةالمعارف آستان قدس رضوی، ذیل: بند گلستان) دست‌آخر مجموع این آب‌ها تحت عنوان آب خیابان وارد نهر اختصاصی خیابان می‌شد تا با عبور از مزارع وقفی آستان قدس و مزارع اشخاص متفرقه به مشهد برسد. (سیدی، ۱۳۸۰: ۷۵-۷۶؛ دائرةالمعارف آستان قدس رضوی، ذیل:

آب خیابان) آبدهی نهر خیابان درحالی‌که چشمه گل‌سب بسته به فصل بین ۸ تا ۱۰ سنگ آب داشت، تنها اندکی از یک سنگ بیشتر بود. (سیدقطبی، ۱۳۹۷: ۱۴۴؛ قاجار، ۱۳۹۶: ۲۷۵؛ قاجار، ۱۳۹۴: ۱۲۸) از اوایل سده چهاردهم هجری شهر مجدد با مشکل کمبود آب سالم مواجه شد. بنابراین، نیرالدوله، حاکم وقت خراسان، در ۱۳۱۹ق با راه‌اندازی یک قنات بایر، آب آن را از طریق تنبوشه‌های زیرزمینی به حوض‌های اطراف سقاخانه صحن عتیق رساند و مازادش را در ازای پرداخت حق‌آبه در اختیار بالاخیابان و پایین‌خیابان قرار داد. (تصویر ۱) آب قنات میرزا در بالاخیابان از طریق چاه‌هایی در وسط خیابان قابل برداشت بود، اما کیفیت دسترسی به آن

۱. بنا بر تعریف مقنن، یک سنگ آب مقدار آبی است که بتواند با حرکت آرام از دهانه ای به اندازه یک آجر محلی سرعتی معادل ۱۵ قدم در دقیقه در جوی لارویی شده حرکت کند. اکنون اندازه سنگ آب را بین ۱۰ تا ۱۴ لیتر در ثانیه محاسبه می‌کنند. (دانشنامه بزرگ اسلامی، ذیل: آب سنجی)
۲. آب خیابان در تابستان به سبب سپردن به مستأجر تنها دو روز به داخل شهر و صحن عتیق می‌رسید و در زمستان به علت یخ زدگی از حرکت بازمی‌ایستاد. (سیدقطبی، ۱۳۹۷: ۱۴۴)

در پایین خیابان روشن نیست. (ساکماق، ۹۸۰۸۷: ۳-۴؛ دائرة المعارف آستان قدس رضوی، ذیل: آبرسانی به مجموعه حرم مطهر)

کیفیت آب خیابان

با اتکا به دو شاهد می‌توان بیان داشت که آب خیابان در دوره افشاریه و حتی در زمان اوج زمامداری نادرشاه، دست‌کم پس از ورود به صحن عتیق، دیگر کیفیت قابل قبولی نداشت. نخستین شاهد روش تأمین آب سقاخانه نادری است که بر جای حوض شاه‌عباس در صحن عتیق ساخته شده بود. این سقاخانه با وجود دسترسی آسان به آب نهر خیابان ابتدا به وسیله چهارپایان آب‌بر از حوض آب باران با با قدرت در دو فرسنگی بیرون دروازه پایین خیابان و سپس به وسیله لوله‌کشی آب بند گلستان که چهارده هزار تومان هزینه در پی داشت، آب‌گیری می‌شد. (مروی، ۱۳۶۴: ۲۰۲؛ ریاضی، ۱۳۳۴: ۱۰۶؛ سیدی، ۱۳۹۲: ۱۰۶) دومین شاهد، گزارش عبدالکریم هندی است که پس از فتح هندوستان در ۱۱۵۳ ق همراه نادر وارد مشهد شده است. او در میان تمام ویژگی‌های مشهد به آب خیابان اشاره می‌کند که تا پیش از ورود به شهر بسیار پاکیزه است، اما پس از گذر از شهر به واسطه بی‌مولاتی مردم، لجن و گل‌آلود می‌شود. کثیفی آب خیابان چنان شهره عام و خاص بود که برخی به کنایه آن را نشان از غل‌وغش و بی‌وفایی اهالی مشهد دانسته‌اند. (سیدی، ۱۳۷۸: ۲۵۱؛ عبدالکریم، ۱۳۲۲: ۲۵؛ بینش ۱۳۵۶: ۵۸۱)

طبق منابع قاجاریه، آب نهر به سبب کیفیت سرچشمه آن و نیز آلودگی طول مسیر، چندان پاک و گوارا نبود. ناصرالدین‌شاه آب آن را فراوان، اما درعین حال لجن، سنگین، بدبو، بدرنگ و سیاه همچون مرکب توصیف کرده است. (قاجار، ۱۳۹۶: ۲۷۴-۲۷۵) چشمه به علت واقع بودن در مجاورت لایه‌های آهکی دارای نمک و گوگرد و مستعد آلودگی باکتریولوژیکی بود. (سیدی، ۱۳۸۰: ۷۶؛ بینش، ۱۳۵۶: ۵۹۵) در منابع این دوره، به جز دو استثنا (بارنز: ۱۳۶۶: ۵۹؛ شین‌جو، ۱۳۹۳: ۶۴)، آب خیابان پس از ورود به شهر بسیار آلوده و با صفاتی همچون مخزن کثافات (Fraser, 1825: 444)، مخزن لاشه حیوانات و فاضلاب (کرزن، ۱۳۷۳: ۲۱۵-۲۱۶؛ دالمانی، ۱۳۳۵: ۶۱۹)، جویی از گل و لای روان (سیاح‌محلاتی، ۱۳۵۶: ۱۳۲)، کانالی بدبو و کثیف (مک‌گرگر، ۱۳۶۶: ۲۲۵/۱)، آب لزج قهوه‌ای‌رنگ مایل به سبز (Moore, 1915: 116)، آبی همه‌کاره و چندمنظوره و درمجموع نامطلوب توصیف شده است. (خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۱۷؛ Adamec, 1981: 474) علاوه بر زباله و خاکسترهایی که پیش از ورود به شهر به نهر ریخته می‌شد،

پهن چهارپایان، لاشه سگ و گربه، خون و زباله پراکنده در خیابان و رختشویی و هدایت مجاری فاضلاب شهری به نهر در میانه شهر به آلودگی نهر می افزود. این آلودگی تا رسیدن به صحن عتیق به حد اعلا می رسد و هرچه به سمت دروازه پایین خیابان می رفت، بر سیاهی آن افزوده می شد. (سیاح محلاتی، ۱۳۵۶: ۱۳۲؛ کرزن، ۱۳۷۳: ۲۱۵؛ Schweinitz, 1910: 25) آلودگی مشاغل مستقر در اطراف خیابان به ویژه سلاخان، طبّاخان، مسگران، آهنگران، قفلگران، حلبی سازان صباغ ها، رنگرزان، دباغ ها و آشگران کوچه ها و سراهای پایین خیابان نیز روانه به نهر خیابان می شد. (ماهوان، ۱۳۸۵: ۱۷۴-۱۷۵؛ سیدقطبی، ۱۳۹۸: ۳۴۲/۲-۳۴۳) با این حال، آب خیابان رافع نیازهای روزمره مردم همچون شست و شو و آشامیدن بود و با وجود بوی نامطبوع برای تفریح یا آب تنی نیز مورد استفاده قرار می گرفت. (سیدقطبی، ۱۳۹۸: ۳۴۳/۲؛ مک گرگر، ۱۳۶۶: ۲۵۵؛ شریعتی، ۱۳۶۳: ۷۰؛ بینش، ۱۳۵۶: ۵۸۱) در این بین، مردم سعی می کردند با ترفندهایی همچون آبگیری آب انبارها در هنگام سحرهای زمستان و ریختن نمک و زغال در مخزن آن ها، آلودگی و بدمزگی آب را کاهش دهند. (عطاردی، ۱۳۸۱: ۳۳۳/۲؛ بینش، ۱۳۵۶: ۵۸۱)

سیمای نهر خیابان

جداره نهر

در نتیجه استمرار هرج و مرج سیاسی-نظامی در مشهد تا نیمه سده سیزدهم هجری این شهر رو به انحطاط نهاد. (فریزر، ۱۳۶۴: ۳۰۴-۳۰۵) تخته سنگ هایی که در روزگاری نمای لبه نهر را مجلل می کرد (کرزن، ۱۳۷۳: ۲۱۵-۲۲۰)، به عنوان نمادی از ویرانی شهر، از ۱۲۳۷ ق به درون آن آوار شده بود. (فریزر، ۱۳۶۴: ۳۲۰-۳۲۱؛ سیدی فرخند: ۱۳۹۲: ۱۰۷؛ Fraser, 1825: 444) تنها اقدام عمرانی ثلث ابتدایی دوره قاجاریه در مشهد، پایه ریزی صحن نوی آستان قدس رضوی به ۱۲۳۳ ق و احیای سقاخانه صحن عتیق با آب حمل شده از حوض آبگیر نهر خیابان در بیرون شهر در دوره میرزا موسی خان بود. (صنیع الدوله، ۱۳۰۱: ۳۵۶/۲؛ بسطامی، ۱۳۹۳: ۹۸-۹۹؛ موسوی نژاد، ۱۳۹۰: ۳۸۴)

پس از فرونشاندن شورش سالار در ۱۲۶۶ ق، تعداد زیادی قراولخانه در محلات مختلف شهر تأسیس شد که دو باب از آن ها بر روی نهر بالا خیابان و پایین خیابان قرار داشت. افزون بر آن ها، تخت داروغه نیز برای محافظت از اموال بازاریان در یکی از شلوغ ترین نقاط شهر (نزدیکی بست پایین خیابان)، بر روی نهر مستقر شد. (دالمج، ۱۲۸۶؛ سیدی، ۱۳۸۷: ۵۳) بازسازی خیابان

مشهد پس از فتنه سالار عملاً به بعد از انتصاب فریدون میرزا و میرزا فضل الله وزیر نظام به عنوان والی و متولی باشی در ۱۲۷۰ ق موکول شد. در این سال، اطراف نهر پایین خیابان از تخت و بساط کاسبان حاشیه نشین خالی و لبه نهر همزمان با سنگ فرش خیابان با آجر، ساروج و سنگ های ستبر جداره سازی شد. (بسطامی، ۱۳۹۳: ۱۰۱-۱۰۲؛ صنیع الدوله، ۱۳۰۱ ق: ۲/۲۳۵؛ ساکماق، ۲۳۰۱۶: ۱-۳) پس از آن در ۱۲۷۷ ق، ۱۲۹۲ ق و ۱۲۹۹ ق، مخارجی برای بازسازی کناره نهر بالا خیابان و پایین خیابان با آجر، آهک و گچ صورت گرفت. (ساکماق، ۲۳۱۰۷: ۱-۲؛ ۴۰۱۹۹: ۱؛ ۲۳۰۷۱: ۱-۲؛ ۱۲۹۰۰: ۱-۲) در ابتدای سده چهاردهم هجری با وجود برخی تعمیرات صورت گرفته، دیگر اثری از سنگ های نصب شده وزیر نظام بر لبه نهر دیده نمی شد و تنها دیواره آجری زیرین آن باقی مانده بود. (ساکماق، ۱۳۰۶۲: ۱؛ ۱۳۰۲۲: ۱-۱۴؛ ۱۲۹۹۹: ۱-۱۹؛ ۱۳۷۳: ۲۱۵-۲۲۰) نهر خیابان در دوره مظفرالدین شاه یک بار به طور اساسی تعمیر شد. (ماهوان، ۱۳۸۳: ۴۶۵؛ دائرة المعارف آستان قدس رضوی، ذیل: ایوان ساعت) این تعمیرات که شامل سنگ کاری و بندکشی نهر خیابان و نصب طارمی چوبی در حاشیه آن بود، از ۱۳۱۶ ق آغاز و تا ۱۳۱۸ ق به اتمام رسید. (ساکماق، ۲۲۶۵۹: ۱؛ سید قطبی، ۱۳۹۷: ۱۳۵-۱۳۶) مهم ترین تحول کالبدی در پایان این فرآیند عبارت بود از ایجاد طارمی هایی بلند به رنگ پرچم ایران در مقابل نهر که تعداد آن ها به صد عدد می رسید. (ساکماق، ۱۳۲۰۷: ۱-۵؛ احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴: ۲۱۵-۲۱۷) فاصله بین طارمی ها و نهر که از هر طرف به حدود یک متر می رسید، گل کاری شده بود (سید قطبی، ۱۳۹۷: ۱۲۹-۱۳۱؛ احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴: ۲۱۵-۲۱۷)، در حالی که طارمی ها جهت جلوگیری از تخت گذاشتن کسبه در کنار نهر نصب شده بود. (سید قطبی، ۱۳۹۸: ۲/۲۱۹) به سبب استمرار ریختن اجناس دکان داران و نشستن بساطی ها عرصه خیابان بیش از پیش تنگ شد. (همان: ۳۴۱-۳۴۲؛ سید قطبی، ۱۳۹۷: ۱۲۲) طارمی ها پس از مدتی بی توجهی و عدم نگهداری مناسب سرانجام در ۱۳۲۷ ق به کلی برچیده شد. (احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴: ۲۱۵-۲۱۷)

تصویر ۴: درختان محور
نهر خیابان در بیرون شهر
(ترابی، ۱۳۸۳: ۵۰)

سال اول، شماره دو، دوره جدید، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

نهری در میان خیابان؛ پیدایی و پایایی نهر خیابان مشهد در آیینة تحولات کالبدی تا پایان دوره قاجاریه

حداقل از ۱۳۲۱ق دکان‌هایی روی نهر خیابان وجود داشت (تصویر ۲) که تحت تملک آستانه بود و گاهی تعمیر می‌شد. (ساکماق، ۱۳۳۷: ۱-۱۲؛ ۱۳۲۹۷: ۱-۴؛ ۲۹۸۴۹: ۱-۳) دسته‌ای دیگر از دکان‌ها نیز در ۱۳۲۹ق و ۱۳۳۲ق به این دکان‌ها اضافه شد. (ساکماق، ۱۰۳۳۱۵: ۱-۵؛ بلدالامین، ۱۳۲۹: ش ۱/۱۲) کار احداث دکان‌ها روی نهر چنان بالا گرفته بود که در مقطعی کفیل ایالت خواستار مسکوت گذاشتن موقتی طرح ساخت دکان‌های جدید روی نهر پایین خیابان شد. (ساکماق، ۱۰۳۱۲۹: ۱-۲) بدین ترتیب، خیابان عملاً به صورت دو کوچه باریک در دو سوی دکان‌های قرق کننده روی نهر درآمد. (ساکماق، ۱۰۶۴۸۹: ۱-۴؛ ۴۴۸۱۵: ۳) در چنین شرایطی مردم از کنار نهر برای شستن درشکه، گذاشتن طبق، هیزم و امثال آن نیز استفاده می‌کردند که باعث آلودگی مضاعف نهر و خیابان می‌شد. (ساکماق، ۱۰۴۱۳۵: ۱-۳؛ ۱۰۴۱۲۸: ۱، ۷) از این رو، انجمن بلدیة پس از چندی تصمیم به برچیدن دکان‌های روی نهر گرفت (بلدالامین، ۱۳۲۹: ش ۱/۱۲)، اما همزمانی این تصمیم با ناآرامی‌های اواخر حکومت محمدعلی شاه، امید به انجام اقدامات اصلاحی را کم‌رنگ و بستر افزایش بی‌نظمی را محیا کرد. در جریان حوادث برهه یادشده تخت داروغه روی نهر پایین خیابان به استعاره‌ای برای روایت درگیری میان مشروطه‌خواهان و هواداران محمدعلی شاه بدل گشت. (متولی حقیقی، ۱۳۹۲: ۱۰۹/۱-۱۱۰، ۱۳۴)

در ۱۳۳۴ق سرانجام پس از سال‌ها تأخیر به دستور تولیت وقت آستان قدس، دکان‌های روی نهر بالا خیابان را تخریب و نظمیه را مأمور حفاظت از حاشیه نهر و جلوگیری از اشغال مجدد آن کردند. (ساکماق، ۱۰۴۱۳۵: ۱-۳؛ ۱۰۴۱۲۸: ۱، ۷) با زدوده شدن موانع، جداره نهر بالا خیابان در ۱۳۳۵ق تحت تعمیرات قرار گرفت. (ساکماق، ۱۰۴۹۴۱: ۱؛ ۱۰۴۷۷۶: ۱) همزمان با شروع این عملیات کنار نهر بست‌های بالا و پایین موقتاً از اسباب دکانداران، علاف‌ها، دست‌فروش‌ها و کالسکه‌دارها تخلیه شد. (ساکماق، ۱۰۴۱۳۰: ۱-۳؛ ۱۰۵۱۳۶: ۱) کسبه روی نهر پایین خیابان با مشاهده این وضعیت از بیم برچیده شدن دکان‌هایشان مدتی از پرداخت اجاره خودداری کردند، اما با دخالت شخص متولی آستانه و عناصر صاحب نفوذ خارجی، تخریب دکان‌ها به تعویق افتاد. (ساکماق، ۱۰۳۷۸۰: ۱؛ ۱۰۴۶۴۵: ۲-۳) سرانجام بلدیة مشهد در ۱۳۴۳ق (واپسین سال سلطنت قاجاریه)، زیر نظر حسین خزاعی، امیر لشکر شرق، در پی تعمیرات اساسی معابر شهر برآمد. (استادوخ، ۱۳۰۳ش-ک ۴۴-پ ۳: ۱/۱۵) به دنبال آن، تخت‌ها و دکان‌های روی نهر پایین خیابان از دم بست الی دروازه و دکان‌های روی نهر بست بالا برچیده و

طرفین آن با آجر مرمت شد. (ساکماق، ۶۳۵۷۳: ۱-۲۷؛ ۶۵۴۰۱: ۳؛ ۶۴۸۱۵: ۳؛ ۶۳۱۱۸: ۱-۱۰؛ ۱۰۶۴۸۹: ۱-۴) دامنه این اصلاحات تا بیرون دروازه پایین خیابان نیز ادامه یافت. (ساکماق، ۶۳۱۳۱: ۳-۴) همزمان سنگ‌هایی را که حدفاصل درب صحن عتیق تا باغ نادری درون نهر فرو افتاده بود، جهت تعمیر نهر بالا خیابان بیرون کشیدند. (ساکماق، ۶۳۵۴۲: ۸)

پل‌ها و سکوها

در دوره قاجاریه در مقابل دروازه‌های خیابان و هر کوچه یا نقطه مهمی از آن، پلی روی نهر ساخته شده بود. (ساکماق، ۱۳۳۶۸: ۱-۲؛ بقیعی، ۱۳۷۳: ۴۱؛ دالمانی، ۱۳۳۵: ۶۱۹؛ Schweinitz, 1910: 25) در دوران شکوه خیابان، پل‌های روی نهر همچون لبه آن از سنگ ساخته شده بود (کرزن، ۱۳۷۳: ۲۱۵-۲۱۶)، اما به دنبال افول مشهد در اوایل دوره قاجاریه، جای پل‌های سنگی پیشین را قطعات تخته‌سنگ‌های بزرگ فرو ریخته از لبه نهر گرفت که در فواصل مختلف به صورت نامرتب بر روی نهر انداخته بودند. (Fraser, 1825: 444) در پی تعمیرات عهد ناصری در ۱۲۷۰ق و ۱۲۸۸ق بر روی پل‌ها، سکوه‌های سنگی یا غیرسنگی روی نهر خیابان ایجاد شد (تصویر ۳) که مردم از آن‌ها برای نشستن و تفریح نیز بهره می‌بردند (ساکماق، ۱۲۷۴۷: ۱-۶؛ مک‌گرگر، ۱۳۶۶: ۲۵۵/۱)، اما از اوایل سده چهاردهم هجری دیگر اثری از پل‌های سنگی پیشین دیده نمی‌شد و جای آن‌ها پل‌های سستی از الوار روی لبه آجری نهر نصب شده بود. (کرزن: ۱۳۷۳: ۲۱۵-۲۱۶) تعدادی از پل‌های پایین خیابان و بالا خیابان در اوایل سلطنت مظفرالدین‌شاه تعمیر شد. (ساکماق، ۲۱۵۲۴: ۱-۴؛ ۱۳۱۶۷: ۵۸، ۶۲) پل خارج دروازه پایین خیابان در ۱۳۲۵ق مورد بازسازی قرار گرفت. (ساکماق، ۱۳۳۶۸: ۱-۲)

تصویر ۳: هیئت قاجاری پل‌های روی نهر خیابان مشهد (ساکماق، ۳۱۰۴۶، ۱۱۱۸۳)

سال اول، شماره دو، دوره جدید، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

نهری در میان خیابان؛ پیدایی و پایایی نهر خیابان مشهد در آیینة تحولات کالبدی تا پایان دوره قاجاریه

درختان و باغچه‌ها

همزمان با احداث نهر شاهی در دوره صفویه، طرفین نهر خیابان حتی در بیرون دروازه‌ها (تصویر ۴) و در مزارع بیرون شهر درخت‌کاری شده بود. (ساکماق، ۹۹۴۳۰: ۱-۵؛ ۹۹۴۲۶: ۱؛ ۹۸۲۵۱: ۴ و ۷؛ ترابی، ۱۳۸۳: ۵۰، ۱۱۴؛ Schweinitz, 1910: 25؛ Fraser, 1825: 444) چنارهای پیچ‌خورده با شاخه‌های سفید و گلوله‌های کرکی قهوه‌ای‌رنگ، شاخص‌ترین درخت بالاخیابان محسوب می‌شد. (بینش، ۱۳۵۶: ۵۹۳؛ Moore, 1915: 116) هم‌نشینی سایه‌خنک و چشم‌انداز سرسبز درختان با آب خروشان نهر، علاوه بر ایجاد طراوت در مسیر و آسایش خاطر در اهالی و عابران، جذابیتی کم‌نظیر به شهر می‌بخشید. (وامبری، ۱۳۸۱: ۲۶۸؛ سیدقطبی، ۱۳۹۷: ۱۲۹-۱۳۱؛ Fraser, 1825: 444) قطع اشجار و نهال‌کاری مجدد حاشیه نهر، زیر نظر آستانه به فراخور انجام می‌گرفت و هیزم بسیاری از این طریق و نیز از سرشاخه‌زنی درختان به دست می‌آمد. (ساکماق، ۴۳۳۸۳: ۱؛ ۴۱۸۸۸: ۱۲-۱؛ ۳۰۴۷۱: ۳-۱؛ ۱۷۴۷۱: ۱-۶) حاشیه نهر پایین خیابان دست‌کم تا ۱۲۴۹ق واجد درختان سایه‌انداز بود، اما در اواخر سده سیزدهم هجری درختان تنومند فقط در بالاخیابان باقی مانده بود. (بارنز، ۱۳۶۶: ۵۷؛ مک‌گرگر، ۱۳۶۶: ۲۵۵/۱؛ قاجار، ۱۳۹۶: ۲۵۲؛ قاجار، ۱۳۹۴: ۱۳۱-۱۳۲؛ ساکماق، ۳۱۰۴۶) آستان قدس دست‌کم از ۱۲۹۱ق نگهبانانی برای مراقبت از درختان می‌گمارد. (ساکماق، ۴۳۳۸۰: ۱؛ ۱۰۳۶۷۴: ۱) در ۱۳۱۸ق همزمان با نصب طارمی‌ها، نوار یک متری میان آن‌ها تا نهر گل‌کاری شد. (احتشام‌کاوایان، ۱۳۹۶: ۲۱۵-۲۱۷) در ۱۳۴۳ق / ۱۳۰۳ش، همزمان با تخریب دکان‌های روی نهر، اغلب درختان کهنسال برجای‌مانده در پایین خیابان را به دستور امیر لشکر از ریشه درآوردند (ساکماق، ۶۳۵۴۵: ۲؛ احتشام‌کاوایان، ۱۳۹۶: ۲۱۵-۲۱۷)، اما اولیای آستانه و مردم که صفای خیابان را در وجود درختان می‌دیدند، از ادامه این کار جلوگیری و از نو به نهال‌کاری طرفین نهر پرداختند. (مدرس‌رضوی و همکاران، ۱۳۸۶: ۵۱؛ ساکماق، ۶۳۵۴۵: ۲؛ ۶۳۱۱۸: ۱-۱۰؛ احتشام‌کاوایان، ۱۳۹۶: ۲۱۵-۲۱۷)

تصویر ۴: درختان محور نهر خیابان در بیرون شهر (ترابی، ۱۳۸۳: ۵۰)

نتیجه

حفر نهر امیرعلیشیر در اواخر دوره تیموری نشان از وقوع دگردیسی عمده در ساختار آب رسانی مشهد همزمان با افزایش اهمیت آن در خراسان داشت. تجدید نهر امیرعلیشیر از مبدأ پیشین در عهد شاه عباس و استمرار حیات آن تا پایان دوره قاجاریه، حاکی از بی جایگزین بودن آب چشمه گیلان و کانال روباز انتقال آن برای مشهد جهت تأمین آب شرب اهالی و امنیت غذایی آنان از طریق کشاورزی بود. نهر احداثی شاه عباس برخلاف نهر امیرعلیشیر در گذر از فراز و فرودهای تاریخی از میان نرفت. علت این تاب آوری قابل توجه، نه اعمال زور بیشتر، بلکه تمهید یک ساختار وقف جامع و مانع بود. شاه عباس با یادآوری از تجربه ناکام نهرسازی امیر تیموری، شرایط سخت گیرانه ای برای بهره برداران تعیین و راه را بر حیل‌های محتمل شرعی نیز بست. البته ورای تنظیم سند وقفی نهر خیابان یک چرخه کامل اقتصادی می ساخت که در آن از یک سو مخارج نگهداری نهر تأمین می شد و از دیگر سو منافع جریان نهر به اهالی شهر بازمی گشت. پس از دوره صفویه در پی تلاش برای حداکثرسازی کسب سود از موقوفه، از برخی شرایط وقف نامه تخطی و سازوکارهای جدیدی برای اداره آن ایجاد شد. به لحاظ کالبدی، وجه تمایز نهر امیرعلیشیر با نهر شاه عباسی در گذر آن از خیابان اصلی شهر بود. انطباق جریان اصلی آب و ستون فقرات ارتباطی شهر علاوه بر دسترس پذیری و کاهش تبخیر آب، فضای خیابان را تلطیف و بناهای عمومی به ویژه تأسیسات آبی را با فاصله مطمئن از نهر سامان می داد. به عبارت دیگر، عبور نهر از خیابان شاه‌رگ و شاهراه شهر را به یکدیگر می دوخت و هر دو را به زندگی اهالی شهر گره می زد. با وجود اقداماتی که هر از چندی جهت ارتقای کیفیت آب از منابع جدید انجام می شد، اهالی راهی جز سازگاری با استفاده از آبی که گاه به فاضلاب شبیه تر بود نداشتند. تعمیرات جداره نهر با دوره های ثبات سیاسی همزمان بود و انحطاط کالبدی آن ارتباط تنگاتنگی با وقوع آشوب و ناامنی داشت. در میانه این فراز و فرودها خیابان با وجود آنکه بخش زیادی از عرصه اش را از دست می داد، همچنان مانع از تصرف بستر و مجرای نهر می شد. در بزرگ ترین هجوم کالبدی به نهر خیابان که همزمان با درگیری مشروطه خواهان و استبداد طلبان رخ داد، روی نهر به کلی با دکان های چوبی پوشیده شد و طرفین آن به صورت دو کوچه باریک درآمد. این بار نیز همزمان با رفع سد معبر از خیابان، دکان ها روی نهر نیز طی دو مرحله در اواخر قاجاریه برچیده شد. بدین ترتیب، هر چند کالبد نهر خیابان پس از صفویه به تدریج از دوران شکوه اولیه اش فاصله می گرفت، اما با توجه به پیوندش با خیابان و حیات

شهری، به طور مستمر مرمت و از خطر زوال محافظت می گردید.

تطور کالبدی نهر خیابان و متعلقات آن در دوره قاجاریه (مأخذ: نگارنده)

ردیف	برهه تاریخی	سال	جداره نهر	پل ها و سکوها	درختان و باغچه ها
۱	هرج و مرج بین فتح مشهد توسط آغامحمدخان تا انتصاب عباس میرزا به ایالت خراسان	۱۲۱۰- ۱۲۴۷ق	آوار شدن سنگ های لبه نهر به درون آن	تخته سنگ های آوار شده لبه نهر به جای پل روی نهر	-
۲	ثبات دوره تولیت میرزا موسی خان	۱۲۴۷- ۱۲۶۲ق	-	-	-
۳	فتنه سالار	۱۲۶۲- ۱۲۶۶ق	-	-	از بین رفتن درختان کهنسال پایین خیابان
۴	ثبات عهد ناصری و مظفری	۱۲۶۶ق	ساخت چند قراولخانه روی نهر	-	-
		۱۲۷۰- ۱۳۰۶ق	بازسازی با آجر، ساروج و سنگ های ستبر	تعمیر پل های سنگی و غیرسنگی	تعیین نگهبان برای درختان بالاخیابان
		۱۳۱۶- ۱۳۱۸ق	سنگ کاری و بندکشی نهر و نصب طارمی چوبی	تعمیر پل های روی نهر	ایجاد باغچه مابین طارمی ها و نهر
۵	هرج و مرج اواخر قاجاریه	۱۳۲۷- ۱۳۳۰ق	ساخت گسترده دکان روی نهر پس از تخریب طارمی ها	-	-
		۱۳۳۴- ۱۳۳۵ق	برچیدن دکان های نهر بالاخیابان و بازسازی نهر	-	-
		۱۳۴۳ق	برچیدن دکان های نهر پایین خیابان و بازسازی نهر	-	نهال کاری حاشیه نهر پایین خیابان پس از قطع درختانش

- دالمج، جولیس. (۱۲۸۶). نقشه مشهد مقدس. تهران: مرکز اسناد کاخ گلستان.
- احتشام کویانیان، محمد. (۱۳۵۴). شمس الشموس یا تاریخ آستان قدس. بی جا. بی نا.
- ترکمان، اسکندریگ. (۱۳۹۰). تاریخ عالم آرای عباسی. ج ۱-۲. تهران: نگاه.
- بارنز، آلکس. (۱۳۶۶). سفرنامه بارنز، ترجمه حسن سلطانی فر. مشهد: معاونت فرهنگی آستان قدس.
- بسطامی، فاضل. (۱۳۹۳). فردوس التواریخ. مشهد: آستان قدس رضوی.
- بقیعی، غلامحسین. (۱۳۷۳). انگیزه؛ خاطراتی از دوران فعالیت حزب توده (اول). تهران: رسا.
- بینش، تقی. (۱۳۵۶). «جغرافیای محله های مشهد (۳)». جستارهای ادبی. (شماره ۵۱)، ۵۷۴-۶۰۰.
- پوپ، آرتور، و فیلیس اکرم. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز ج ۳. تهران: علمی و فرهنگی.
- ترابی، نسرین. (۱۳۸۳). عکاس خانه ایام گزیده ای از تاریخ عکاسی خراسان. ترجمه هاشم جوادزاده. تهران: کلهر.
- حجازی، سید حسین. (۱۳۳۲). راهنمای مشهد الرضا (ع). مشهد: بی نا.
- حقیقت بین، مهدی، و همکاران. (۱۳۸۸). «بررسی تاریخی خیابان - چهارباغ - شهر مشهد در عصر صفویه». پژوهش های تاریخی. (شماره ۴)، ۳۷-۵۴.
- خانیکوف، نیکولای ولادیمیروویچ. (۱۳۷۵). سفرنامه خانیکوف (گزارش سفر به بخش جنوبی آسیای مرکزی). ترجمه اقدس یغمایی و ابوالقاسم بیگناه. مشهد: آستان قدس رضوی.
- خیرآبادی، مسعود. (۱۳۷۶). شهرهای ایران. ترجمه حسین حاتمی نژاد و عزت الله مافی. مشهد: نیکا.
- دالمانی، هانری رنه. (۱۳۳۵). سفرنامه خراسان تا بختیاری. ترجمه محمدعلی فرهوشی. تهران: امیرکبیر.
- رضوانی، علیرضا، و مهدی آیتی. (۱۳۸۴). در جستجوی هویت شهری مشهد. وزارت مسکن و شهرسازی.
- رهنما، محمدرحیم. (۱۳۹۰). شناسایی و وجه تسمیه معابر، محلات و اماکن عمومی بافت قدیم شهر مشهد. مشهد: شهرداری مشهد.
- روشنی، قدرت الله. (۱۳۶۸). «وقف نامه آب خیابان مشهد». فرهنگ ایران زمین. (شماره ۲۸)، ۳۲۰-۳۲۶.
- ریاضی، غلامرضا. (۱۳۳۴). راهنمای مشهد. تهران: کتابفروشی زوار.
- سالک، محمدتقی. (۱۳۸۶). «نگرشی بر نهادک نامه شاه عباس نخست صفوی و بازشناسی فرمانی از وی». وقف میراث جاویدان. (شماره ۵۸)، ۶۶-۷۹.
- سیدقطبی، سید مهدی. (۱۳۹۷). پنج سفرنامه خراسان. مشهد: نسیم آفتاب.
- سیدقطبی، سید مهدی. (۱۳۹۸). اخبار خراسان در مطبوعات دوره قاجار ج ۱-۱۳. قم: مجمع ذخایر اسلامی.
- سیدی فرخد، سید مهدی. (۱۳۹۲). نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد. مشهد: مرکز پژوهش های شورای اسلامی شهر مشهد.

سیدی، مهدی. (۱۳۷۸). تاریخ شهر مشهد (از آغاز تا مشروطه). تهران: جامی.

سیدی، مهدی. (۱۳۸۰). «خیابان و آب خیابان مشهد». فرهنگ خراسان. (شماره ۲)، ۶۵-۸۰.

سیدی، مهدی، و اشرف السادات میرکمالی. (۱۳۸۲). سیمای تاریخی-فرهنگی شهر مشهد. مشهد: آوام.

شریعتی، علی. (۱۳۶۳). راهنمای خراسان. تهران: الفبا.

شوشتری، محمدعلی. (۱۳۷۹). خاطرات سیاسی سید محمدعلی شوشتری خفیه‌نویس رضاشاه پهلوی. ویراسته غلامحسین میرزا صالح. تهران: کویر.

صدرالمآلهین لاهیجانی، محمد. (۱۳۸۶). تاریخ و جغرافیای شهر مشهد. ویراسته محمدرضا قصابیان. مشهد: انصار.

صنیع، مهین بانو. (۱۳۷۲). سیری در دستور زبان فارسی یا سیری در آثار نخستین دستور نویسان زبان فارسی. تهران: کتابسرا.

صنیع‌الدوله، محمد حسن. (۱۳۰۱ق). مطلع الشمس: ج ۲. بی‌جا: بی‌نا.

عبدالکریم. (۱۳۲۲). در رکاب نادرشاه یا سفرنامه عبدالکریم. ویراسته محمود هدایت. تهران: سپهر.

عطاردی، عزیزالله. (۱۳۸۱). فرهنگ خراسان (بخش طوس). ج ۱-۷. تهران: عطارد.

فریزر، جیمز بیلی. (۱۳۶۴). سفرنامه فریزر معروف به سفر زمستانی. ترجمه منوچهر امیری. تهران: توس.

قاجار، ناصرالدین شاه. (۱۳۹۴). سفرنامه ناصرالدین شاه به خراسان سفر دوم. تهران: خانه تاریخ و تصویر ابریشمی.

قاجار، ناصرالدین شاه. (۱۳۹۶). روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه (از ربیع‌الاول ۱۲۸۳ تا جمادی‌الثانی ۱۲۸۴ ق) به انضمام شرح کامل سفرنامه اول خراسان. ویراسته مجید عبدالمین. تهران: موقوفات دکتر محمود افشار.

قاجار، قوانلو، زین‌العابدین. (۱۳۸۲). نفوس ارض اقدس (مردم مشهد قدیم). ویراسته مهدی سیدی. مشهد: مه‌بان.

قصابیان، محمدرضا. (۱۳۷۷). تاریخ مشهد از پیدایش تا آغاز افشاریه. مشهد: انصار.

کرزن، جرج. ن. (۱۳۷۳). ایران و قضیه ایران. ج ۱. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. تهران: علمی و فرهنگی.

ماهوان، احمد. (۱۳۸۳). تاریخ مشهد الرضا. مشهد: ماهوان.

ماهوان، احمد. (۱۳۸۵). بازار در فرهنگ و ادب ایران زمین. مشهد: ماهوان.

مدرس رضوی، محمدتقی، و همکاران. (۱۳۸۶). مشهد در آغاز قرن چهارده خورشیدی (مشهور به گزارش مکتب شاهپور). ویراسته مهدی سیدی. مشهد: آهنگ قلم.

معرفت، محمدهادی. (۱۳۷۴). «مالکیت زمین در منابع اسلامی». پژوهش‌های اجتماعی اسلامی. (شماره ۲)، ۲۱۰-۱۸۹.

مک‌گرگر، سی. ام. (۱۳۶۶). شرح سفری به ایالت خراسان. ج ۱. ترجمه مجید مهدی‌زاده. مشهد:

آستان قدس رضوی.

منجم، جلال‌الدین. (۱۳۶۶). *تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال*. ویراسته سیف‌الله وحیدنیا. بی‌جا: وحید.

اسناد

ساکماق (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)

۱۱۱۸۳، ۱۲۷۴۷، ۱۲۹۰۰، ۱۲۹۹۹، ۱۳۰۲۲، ۱۳۰۶۲، ۱۳۱۶۷، ۱۳۲۰۷، ۱۳۲۹۷، ۱۳۳۲۸، ۱۳۳۳۷، ۱۳۳۶۸، ۱۷۴۷۱، ۲۱۵۲۴، ۲۲۶۳۴، ۲۲۶۵۹، ۲۲۹۶۲، ۲۳۰۱۶، ۲۳۰۷۱، ۲۳۱۰۷، ۲۸۷۰۹، ۲۹۸۴۹، ۳۰۴۷۱، ۳۱۰۴۶، ۳۲۳۴۰، ۳۲۵۷۷، ۳۴۷۳۴، ۳۴۹۸۹، ۳۵۳۳۱، ۳۹۲۸۸، ۴۰۱۹۹، ۴۱۸۸۸، ۴۳۳۸۰، ۴۳۳۸۳، ۵۳۲۵۶، ۶۳۱۱۸، ۶۳۱۳۱، ۶۳۲۹۱، ۶۳۵۴۲، ۶۳۵۴۵، ۶۳۵۷۳، ۶۳۷۹۴، ۶۴۸۱۵، ۶۵۰۴۵، ۶۵۳۷۷، ۶۵۴۰۱، ۶۵۹۴۳، ۶۶۵۷۵، ۶۶۹۶۰، ۶۷۰۷۱، ۶۷۳۹۱، ۸۲۴۸۳، ۹۸۰۸۷، ۹۸۲۵۱، ۹۹۴۲۶، ۹۹۴۳۰، ۹۹۵۴۶، ۱۰۳۱۲۹، ۱۰۳۳۱۵، ۱۰۳۶۷۴، ۱۰۳۷۸۰، ۱۰۴۱۲۸، ۱۰۴۱۳۰، ۱۰۴۱۳۵، ۱۰۴۶۰۷، ۱۰۴۶۴۵، ۱۰۴۷۷۶، ۱۰۴۹۴۱، ۱۰۵۱۳۶، ۱۰۶۴۸۹، ۱۰۶۵۲۹.

استادوخ (اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه)

۱۳۰۳ش-ک ۴۴-پ ۳/۱:۱۵

نشریات

بلدالامین. (۱۳۲۹ق). سال ۱، شماره ۱۲.

شهامت. (۱۳۰۷ق). سال اول، شماره ۱۳.

Adamec, L. W. (1981). **Historical gazetteer of Iran**. (vol 2). Graz: Akademische Druck verlagsanstalt.

Bonine, M. E. (1979). "The Morphogenesis of Iranian Cities". **Annals of the Association of American Geographers**. (vol 69), 208-224.

Fraser, J. B. (1825). **Narrative of a journey into Khorasān, in the years 1821 and 1822**. London: Longman.

Hans-Hermann Graf von Schweinitz. (1910). **Orientalische Wanderungen: In Turkestan Und Im Nordöstlichen Persien**. Berlin: Dietrich Reimer (Ernst Vohsen).

Lockhart, L. (1960). **Persian cities**. London: Luzac & co.

Moore, B. B. (1915). **From Moscow to Persian Gulf**. (1st ed.). New York: G. P. Putnam's sons.

Sauer, G. S. (1937). **Meschhed eine stadt baut am vaterland Iran**. Leipzig: Ernst Staneck.

Yate, A. C. (1887). **England and Russia face to face in Asia**. Edinburgh and London: W. Blackwood and sons.